

Obrad STILOVIĆ:

Arhiv Bos. krajine B. Luka

ABK 209-008-038

IZ ŠPANIJE NA USTANICKU KOZARU

Napuštajući Španiju sa grupom "Španaca" dospio sam u koncentracione logore Francuske: San Siprijen, Girsul Vernetu. Poslije okupacije Francuske njemačke trupe zauzele su i logore u kojima smo se nalazili. Tada je uslijedilo odabiranje onih koji su bili opesobni za rad, za fizičke poslove, pa su sve takve upućivali na prisilni rad u Njemačku. Tako je više grupa Jugoslovena, Španskih boraca, koji su se zatekli u logorima Francuske u junu 1941. godine, deportovano u Njemačku na prinudni rad. Nalazili smo se u logoru blizu Leipziga. Radili smo u rudniku uglja. Podizana je velika fabrika za separaciju uglja. Bio sam u grupi od oko 80 - 90 "Španaca". U grupi su, pored ostalih, bili: Voja Todorović, Ratko Vujović-Čoče, Čedo Kapor, Ljuba Knežević, Cvetko Uzunovski, te drug iz Slovenije koji se sada nalazi u Trstu. To su oni kojih se trenutno sjećam.

Dok smo se nalazili u logorima u Francuskoj dobili smo zadatak od CK KPJ i druga Tito da ostanemo u Evropi, jer se u to vrijeme realno pretpostavljalo da će se ratna sudbina rješavati ovdje. Zbog toga nam je bilo naredjeno da nas iz Francuskih koncentracionih logora prebace u Latinsku Ameriku. Po direktivi naše partije, mi smo ovu ponudu odbili.

Junu 1941. godine, kada je izbio rat između Sovjetskog Saveza i Njemačke, zatekli smo se u logoru u Njemačkoj nedaleko od Leipziga. U to vrijeme stigla je direktiva od CK KPJ da se vraćamo u zemlju. Došao je kod nas i donio ovu direktivu CK drug Cvetko Večeslav, koji je imao nadimak "Flores". Večeslav je rodom iz Hrvatske i u toku rata je poginuo u hrvatskim

partizanina. On je dobro poznao Njemačku i solidno se služio njemačkim jezikom. Prije rata bio je trgovac sitnim stvarima, koje je obično nosio u torbi. Obzirom da je poznao Njemačku i njemački jezik bio je poslat od strane CK KPJ da nam prenese direktive. U isto vrijeme u Zagrebu je postojalo organizovano prihvatilište za "špance" koji su uspjeli da dođu do Zagreba. Ovo prihvatilište organizovao je CK KPJ preko CK Hrvatske. Njime je rukovodio Ilija Engel, ranije student na zagrebačkom univerzitetu, rodom iz Bosne. Brat mu živi u Sarajevu kao advokat. Ilija Engel je u toku rata bio u Operativnom štabu Hrvatske i kao partizanski oficir poginuo.

Pored prenošenja direktive za povratak u zemlju Cvetko Većeslav dao nam je i javke preko kojih je trebalo da se krećemo. To nam je istovremeno bio i pravac kojim se krećemo u Zagreb. Mi smo odmah prišli organizovanju grupa koje smo otpočeli da upućujemo u zemlju. Bio sam sa Vojom Todorovićem, Ratkom Vujevićem-Čočetom i Cvetkom Uzunovskim, član rukovodstva koje je radilo na organizovanju i upućivanju grupa u zemlju.

Odlučeno je da svake subote krene po jedna grupa. Ovo radi toga što smo u logoru radili svakim danom pa i nedjeljom, ali smo imali svaku četvrtu nedjelju slobodnu. Otuda je postojala mogućnost da se u ovo vrijeme bježi, odnosno da se otpremaju grupe u zemlju. Tako smo u grupe okupljali one koji su preko subote i nedjelje bili slobodni. Obično je u grupi bilo 8 - 10 ljudi. Ja sam bio u drugoj grupi. Krenuo sam sa Ratkom Vujevićem - Čočetom, Ljubom Kneževićem i još 5 drugova koji su bili iz Srbije. Pobjegli smo iz logora jedne subote

i istoga dana stigli u Leipzig. Na željezničkoj stanici našli smo još drugove koji su krenuli za Jugoslaviju. Bili su to Kosta Nadj, Danilo Lekić i još neki.

Išli smo u manjim grupama, jer nam je tako bilo sigurnije, a ako padnemo u ruke neprijatelju bolje je da nas je manje. Od Leipziga smo krenuli preko Gresa i došli na austrijsko-jugoslovensku granicu. Na granici smo imali prvu vezu. U jednoj šumi trebalo je da se nadjemo sa ostalim grupama. Međutim, to je bila teritorija Austrije, pod njemačkom okupacijom.

Do ovoga mjesta teško smo se probijali. Koristili smo voz, ali smo dosta i pješaćili. Kada smo stigli na određeno mjesto primjetili smo uniformisane lica. Nismo znali ko su. Uplašili smo se da su policajci pa smo se brzo povukli. Nismo više ni pokušavali da uspostavljamo vezu na ovome mjestu, već smo odlučili da u toku noći predjemo granicu, ali nismo uspjeli. Kretali smo se uglavnom u graničnom pojasu koji je obrestao šumom pa se moglo neprimjetno kretati. Kada je svanulo naišli smo na seljake koji su nam rekli da smo još na austrijskoj strani i pokazali nam da se granica nalazi u blizini. Ja i Čoče smo ostavili grupu u šumi, a mi smo krenuli da ustanovimo kuda se može preći granica. Pitali smo za željezničku stanicu u blizini granice radi naše orijentacije. Međutim, slučajno smo naišli na jednog Slovenca koji je ovdje služio kod seljaka, a rodom je iz Slovenije, pa smo sa njim stupili u razgovor. On nam je rekao da pretpostavlja da mi bježimo iz Njemačke za Jugoslaviju i ponudio da nam pokaže kuda se može preći granica. Za ovaku sigurnost rekli smo mu da idemo na red u Njemačku i da nas interesuje gdje se nalazi željeznička stanica da bi krenuli vozom. Objasnio nam je gdje se nalazi stanica dovodeći da, ako idemo za Jugoslaviju, on će da nas preveće, jer

se na granici nalazi straža pa bismo mogli da podnemo neprijatelju u ruke. Onda smo pristali da nas vodi i platili mu njemačkim merkama. Kada smo izašli iz sela prema šumi rekli smo da imamo još drugova, pa ako hoće da nas prevede da ćemo mu još platiti. Pošto je pristao otišli smo do ostalih drugova i pozvali ih da podju sa nama. Išli smo na granicu i tu smo se u šumarku zadržali pošto smo primjetili stražu. On je otišao do straže, sa kojim je razgovarao, jer su ga poznavali. Uskoro je straža otišla na drugu stranu, a on nas je pozvao da krenemo i tako smo prešli granicu. Da li je on imao vezu i kakvu sa ovom stražom nama nije poznato, ali je straža u vrijeme našeg prelaska granice otišla u suprotnom pravcu, tako da smo nesmetano šreli. On nam je još pokazao put za Maribor rekavši nam da se držimo toga puta do Maribora.

Išli smo preko sela, a držali smo se puta radi orijentacije. U toku dana došli smo u neposrednu blizinu Maribora. Zadržali smo se iznad mariborskog parka gdje smo i prenoćili. Kada je svenulo mi smo se podijelili u grupe po dva i tri i tako ulazili u Maribor. Išao sam sa Čočetom kroz Maribor. Prošli smo pored parka i došli u glavnu ulicu. Pravac nam je bio željezničke stanice u Mariboru. Kada smo išli kroz glavnu ulicu primjetili smo da je iz kuće, niz stepenice, išlo lice u uniformi. U njemu smo prepoznali Slovenca koji je bio u Španiji u službi kod Franke. Ovdje su ga izgleda bili doveli Nijemci. Skrenuli smo na drugu stranu i otišli na željezničku stanicu gdje smo se sastali sa ostalima. Morali smo odmah da napustimo željezničku stanicu jer nas je ovaj poznao, pošto je bio u službi francuske policije.

Druge naše veze bila je na granici tadašnje "Nezavisne države Hrvatske" i Slovenije koje je bila pod njemačkom okupaci-

jom. Bilo je to na jednoj rječici. Tu smo morali da se javimo jednom seljaku. Došli smo pred veče i pronašli ga. Ovo nam je bila prva ozbiljnije veza. On nam je rekao da će biti veoma teško da se probijemo do Zagreba, jer su u to vrijeme već bile udvostručene neprijateljske straže. Bio je početak septembra 1941. godine. Tada su organizovane noćne straže seljake po selima u Hrvatskoj, odnosno "NDH". U to vrijeme mnogi ljudi su bježali iz Njemačke i kretali se noću. Počele su i ekcije ustaše pa su i zbog toga ljudi bježali i sklanjali se. Zato su od strane ustaških vlasti bile preduzete mjere predostrožnosti. Ovaj seljak nas je stvarno dobro prihvatio i dao nam hrane, krompire i hljeba. U toku noći pokazao nam je kuda se može preći preko rijeke pa smo nastavili put prema Zagrebu.

Međutim, brzo smo pali u ruke noćnih straža koje su bile rasporedjene po čitavom kraju. U toku noći su nas skupljali, jer je bilo mnogo onih, pored naše grupe, koji su takodje bježali iz Njemačke. Kada su nas sakupili, pred zoru, povelili su nas u žandarmerijsku postaju. Pošto su vodili veliki broj ljudi iskoristili smo gužvu pa smo ja i Ljuba Knežević pobjegli preko nekih kukuruza. Čoče i ostali nisu mogli da pobjegnu. Kada su privedeni kod žandarma oni su ih pustili jer su im rekli da su bili u selu gdje su tražili hranu. Uputili su ih da se vrate u Zagreb pa su tako krenuli vozom. Ja i Ljuba Knežević zadržali smo se u kukuruzima izvjesno vrijeme. Bili smo veoma žedni pa smo pošli kod jedne žene i tražili vode, a interesovali smo se kada ide voz za Zagreb. Rekla nam je da nema blizu željezničke stanice i da moramo ići u selo, a od sela do puta za Zagreb ima oko kilometar. Ona nas je odvela do svoje kuće gdje nam je dala

hrane. Rekli smo joj da bježimo iz Njemačke. Sreća je što smo našli na poštenu porodicu. Muž joj je izgleda bio simpatizer partije i saradnik pokreta u toku rata /što sam kasnije doznao/. On nam je skrenuo pažnju da su u selu ustaše, da su ubili učitelja i još neke ljude Srbe, te da ne treba da kažemo da smo Srbi. Ovaj čovjek nam je pomogao da nastavimo put prema Zagrebu i dao nam je nešto novca u dinarima, jer još tada nisu bili zamijenjeni u kune. Koliko se sjećam dao nam je oko 50 dinara. Uputio nas je da idemo do gostine, da upitamo kafedžiju da li je bolje da idemo vozom ili autobusom za Zagreb. Čak je poslao i svoju kćerku, djevojčicu, da nas odvede. Ona je izgleda nešto i rekla kafedžiji, ali mi nismo znali šta, jer su bili još neki gosti u kafani. Kada su gosti otišli on je prišao i pitao nas da li bježimo iz Njemačke i kuda želimo, pa smo mu rekli da idemo za Zagreb, jer da smo obavješteni da preko njega možemo dobiti obavještenje kako da dođemo do Zagreba, jer nemamo propusnice sa kojima se jedino tada moglo kretati. On nam je rekao da je bolje da idemo na voz, nego na autobus, jer da u autobusu postoji kontrola. S druge strane na ulasku u Zagreb postoji obavezna kontrola i ako nemamo propusnice da će nas sigurno uhapsiti, a ako putujemo vozom možemo da manevrišemo i izbjegnemo susrete sa ustaškom kontrolom. Preporučio nam je da izidjemo iz voza na Savskoj cesti i da ne idemo na glavni kolodvor, pošto je tamo veća kontrola. Poslušali smo ga i krenuli na željezničku stanicu. Ubrzo je došao voz pa smo krenuli u Zagreb.

Čim smo ušli u voz došla je kontrola u naš vagon. Pošto smo je primjetili počeli smo da se povlačimo do sredine vagona gdje su se nalazili seljaci koji tekodje nisu imali propusnice pa je nastala gužva i prepirka oko toga. Čuli smo kako su im

govorili da će ih uhapsiti. Dok se o ovome raspravljalo mi smo iskoristili gužvu i došli u drugi vagon gdje je već bila izvršena kontrola. Tako smo produžili put do Zagreba.

Kada smo izašli iz voza na Savskoj cesti primjetili smo i Čočeta sa drugovima izašli su iz zadnjega vagona. On je imao kod sebe tašnu sa stvarima, a mi smo naše stvari bježeći u toku prethodnog dana, morali ostaviti u travi. U Zagrebu smo bili pred veče. Imali smo samo nekoliko dinara, jer smo morali da platimo voz. Čoče nije imao ništa. Ovdje je trebalo obavezno da se javimo jednoj trefici. To je bila veza. Međutim, trebalo je da se javimo radnim danom, a mi smo došli nedjeljom poslije podne. Prema tome na prvu vezu nije bilo moguće da se prijavimo. U krajnjoj nuždi imali smo da se javimo na vezu Iliji Englu. Mi nismo znali da je on odgovoran za naš prihvata ali smo ga znali kao drugu iz Španije, a ja sam ga poznao iz logora, jer sam se sa njim najviše družio. Krenuli smo da ga potražimo. Postavilo se pitanje gdje da prenoćimo i kako da uhvatimo vezu u Zagrebu. Prihvatni štab bio je negdje u Ilici, mislim na broju 176.

Imali smo problema kako da platimo tremvajske karte za nas dvojicu - mene i Čočeta, jer se Ljubo odvojio. Imali smo priljeve cipele, a kretanje u Zagrebu nedjeljom takvim cipelama moglo je da izazove sumnju. Pokušali smo da ih očistimo, ali su i cipele i pantalone bile suviše vlažne jer smo se prilikom bježanja kretali kroz kukuruze. Zbog toga smo morali stavljati noge pod klupe prilikom vožnje tremvajem. Ipak smo uspjeli da stignemo do kuće gdje smo znali da stanuje Ilija Engel. Kada smo došli pred kuću sunce je bilo na zalasku. Izašla je pred nas mlada žena i pitala nas koga tražimo, pa smo joj rekli da tražimo našeg rođaka Iliju Engla. Ona nam je oštro odgovorila da tekov

ovdje ne postoji, isko ons u ovoj kući stanuje dugo i da takav ovdje nikada nije stanovao. Mi smo je i pored toga zamolili da se ipak raspita, jer da smo skoro od njega dobili pismo i da nam je on rekao da navratimo. Rekli smo joj da on možda ovdje kod nekoga stanuje, na što nam je odgovorila da sačekamo da će ons upitati, ali da sigurno zna da ga ovdje nema. Međutim, dok smo mi sa njom razgovarali, nas je Ilija kroz prozor primjetio i izašao pred nas. Došao je kod nas i pozvao nas u kuću. Kada smo ušli unutra našli smo još neke drugove. Tu je bio i meštin se odjećom i obućom pa smo dobili da se preobučemo pošto je naše odijelo prljavo i skoro neupotrebljivo. Kada smo to sredili kuriri su nas razveli na partijske veze. Dobili smo naredjenje da ostanemo u Zagrebu do daljnjega.

Svaki dan smo u Zagrebu morali da dodjemo na određeno mjesto i da se nadjemo sa kuririma, a svaku drugu večer smo spavali na drugom mjestu. Nismo znali imena domaćina kod kojih smo spavali, niti su oni znali naše imena, samo nas je određeno lice, naše veze, prihvatilo i vodilo. Najčešće sam se tada susretao sa drugaricom Ankom Perus. Ona je više puta dolazila sa nama u vezu i prihvatila nas, a eventualno dala i neki zacetak, direktivu, te upućivala po kuriru koji nas je dalje odvodio. Najviše vremena smo proveli na Trešnjevki, medju tamošnjim radnicima. Tamo smo i spavali, a ustojeli smo i odlezili kada su radnici odlezili na posao. Preko čitavog dana nalazili smo se u gradu, a nismo smjeli biti na jednom mjestu.

Poslije jednodjeljnog boravka u Zagrebu ja sam obično poslije podne navraćao u restoran, mislim da se zvao "Dubravka". Preko puta restorana nalazi se bioskop. Negdje oko 19 časova pošao sam u restoran na večeru i primjetio pred bioskopom zastave,

ali na to nisam obraćao pažnju. Međutim, jedna žena je pričala djetetu, koga je vodila, da pogleda zastave napominjući da će se da tamo doći poglavnik Ante Pavelić. Kada sam pogledao oko sebe primjetio sam da je kraj blokiran i obezbjeđen. Nisam svraćao u restoran nego sam produžio dalje i pobjegao.

Tako sam uglavnom proveo 15 dana u Zagrebu. Vezu sa partijskim rukovodstvom imali smo svekoćevno. Dobili smo novac za plaćanje hrane i nešto džeparce. Istina, nismo imali mnogo novca, ali smo imali koliko nam je potrebno za hranu i ostale potrepštine.

Nakon 15 dana na veče mi je došao na vezu Vladimir Popović, koga sam poznao iz Španije. Znao sam ga još sa beogradskog univerziteta iz studentskih skelja. Pored njega iz toga vremena poznao sam Uglješu Danilovića, Cvjetina Mijatovića, Peru Stambolića i Osmena Karabegovića. To je bilo društvo sa kojim sam se poznao. Radili smo zajedno i bili u grupama koje su prerađivale partijsku literaturu. Bio sam uključen u ovaj rad od 1933. godine i učestvovao sam na nekim partijskim sastancima, iako nisam bio član partije, već kandidat i skojevec.

Prilikom sastanke sa Vladom Popovićem trebalo je da se odluči kuda će ko da krene. Mi smo još prilikom dolaska u Zagreb izjavili kuda bi ko želio da ide. Ja sam izjavio da želim da se vratim u Srbiju, u svoj užički kraj, što je bilo i normalno. Međutim, Vlado je rekao da je došao da mi saopšti da je odlukom CK KPJ riješeno da krenem u Posensku Krajinu. Pitao me je da li sam ikada tamo bio pa sam mu rekao da nisam. Saopštio mi je da ću krenuti u Prijedor, a odavde idem za Kozaru. Istovremeno mi je rekao da na Kozari postoje partizenske grupe i da se stvara partizanski odred u koji treba da stupim. Dodao je da se mnom ide i drug Milen, stariji čovjek, inače polupismen, a radnik je

iz Francuske. Poveščeš, rekao je Vlado, i čika Milana sa sobom. U to vrijeme se partijski zadetak primao bez pogovora i trebalo ga je samo izvršiti. Dobio sam dokumenta i novac da kupim kartu do Prijedora. Dokumenta su glasila na ime Stjepana Bakša, službenika, inače trgovačkog putnika, koji je u Bosanskoj Krajini otkupljivao šljive. To je bio zvaničan dokument sa propusnicom za putovanje. Ovu propusnicu sam sačuvao i sada se nalazi u Muzeju u Čečku.

Ja i čika Milan krenuli smo iz Zagreba s tim da se u Sunji povežemo sa željezničarom, koji će imati u džepu novine na kojima će prvo slovo naziva tih novina biti označeno odredjenim znakom.

Kada sam došao u Sunju izašao sam na peron. Tu je voz nešto duže stajao. Uskoro sam primjetio željezničara sa novinama na kojima je obilježeno jedno slovo naziva novina. Prišao sam mu i, kako je bilo ugovoreno, zapitao ga: "Da li ovaj voz ide za Beograd ili za Prijedor". Odgovor je trebao da glasi: "Voz ne ide za Beograd, nego za Prijedor". Ovaj drug mi je tačno odgovorio na javku. Tada me je upitao da li ima još ko sa mnom pa sam mu rekao da ima još jedan drug i dao sam mu broj vagona u kome se nalazi. Rekao mi je da sjedimo u vagonu, a on će doći po nas. To je bila veza koju je držao drug Rade Končar. Proko ove veze išli su još neki u Prijedor i na Kozaru. Prije mene je otišao Ivo Marušić - Ratko.

Drug koji nas je preuzeo u Sunji zvao se Rado. On je kasnije otišao u partizane, a radio je kao željezničar. I poslije rata jedno vrijeme bio je u Prijedoru. Rado Mašić mi je rekao da je do Prijedora prebacio Ivicu Marušića - Ratka.

Stigli smo u Prijedor i sišli na željezničku stanicu. Rekao nam je da podjemo za njim. Izašli smo iz željezničke stani-

ce i pošli dalje. Ramo se susreo sa nama nepoznatim čovjekom. Bio je to Muharem Suljanović, sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Prijedoru. Ramo nam je rekao da je to naša dalje veza, a on se vratio nazad. Sa nama je mlad, suvonjav čovjek, srednjeg rasta, veseo i živahan. Dočeka nas je kao stare znance raširenih ruku. Kada smo došli do velike lipe Muharem nam je rekao da mora da nam saopšti neprijatnu vijest. Napomenuo je da se u Prijedoru nalazi kaznena ekspedicija koja sve pretresa i da je vrlo teško biti u Prijedoru te da moramo biti oprezni. Mi smo, dočao je, na velikoj muci gdje da vas smjestimo do vašeg odlaska. Mi smo rekli da bi odmah krenuli za Kozaru, ali nam je Muharem rekao da ne možemo jer da se čeka veza i kurir iz Kozare. Bio je to kraj avgusta 1941. godine, a moguće i početak septembra.

Rekli smo Muharemu da smo ovdje došli po zadatku i da se stavljamo njemu na raspoloženje, ali da moramo uhvatiti vezu sa Kozarom. Muharem nam je saopštio da su naš smještaj sredili i da ćemo stenovati u kući u kojoj je smješten njemački komandant. Pred ovom kućom kao i pozadi kuće nalazio se njemački stražar. Vi ćete se predstaviti, jer je tako uređjeno, kao sestrići stare domaćice. Reći ćete da ste djeca njene sestre. Ona već za to zna. Bila je to majka Pele Glamočanina, Milka Glamočanin.

Doveo nas je ovoj kući. Nije daleko od željezničke stanice. U toku razgovora već smo bili pred kućom. Ugledali smo njemačkog stražara. Pomislili smo da nije provela i slično, ali nismo imali kuđa. Muharem nam je još u toku razgovora rekao da je svaka kuća u Prijedoru nesigurna, osim ove, u kojoj stanuje njemački komandant. U svaku drugu kuću dolazi kontrola.

Ušli smo u kuću i Muharem nas je predstavio staroj rekavši: "Evo, majko, stigli su vaši momci". Ona se veoma obrado-

vale poljubila se sa nama, pitale nas kako smo prošli na putu i sl. Sve je to posmatrala njemačke strože. Žena je već prije našeg dolaska razgovarala sa njemačkim komandantom i rekla mu da će doći njena dva sestrice interesujući se da li mogu da speveju u kući i da ostanu nekoliko dana. Njemački komandant je dao saglasnost. Kada sam vidjeo staru majku Glamočanin, odmah sam se sjetio romana Maksima Gorkog. Bila je to prosijeda, starija i koščata žena sa puno topline i razumijevanja. Osjećali smo se kod nje veoma ugodno iako smo bili sa njemačkim komandantom.

Ulaskom u kuću odmah smo se raskomotili. Umili smo se, a zatim doručkovali. Poslije toga otišli smo sa staricom na sprat gdje nam je pokazala sobu u kojoj ćemo odsjesti. Pokazala nam je i sobu u kojoj je stanovao njemački komandant, rekavši nam da u ovu sobu ne zalezimo. Strože nam nije pravila nikakve smetnje.

U ovoj kući ostali smo 4 - 5 dana. Koliko se sjećam svega dva puta smo prošetali sa Muharemom Guljanovićem kroz grad, a jednom smo navratili na čevapčice. Prošli smo kroz grad samo da ga malo upoznemo, bilo je ubijenih i pohapšenih ljudi. Muharem nas je svaki dan posjećivao i obavještavao o stanju. Čekali smo vezu za Kozaru. I jednoga dana je došao i rekao nam da se spremimo. Spremili smo se na brzinu gonjeni željom da čim prije pođemo. Izišli smo iz stana i pošli. Čekale nas je čezza u koju smo sjeli i krenuli iz Prijedora, preko Kozarca u pravcu Lomovite. Prošli smo nesmetano ovaj put. Na kraćem odstojanju od Lomovite iza jednoga brda čezza je stala, a mi smo sa Muharemom krenuli dalje do škole. Kada smo stigli u školu u Lomovitoj našli smo učiteljicu Kulu Bojanić, a mislim da je bila i Mica Vrhovac. One su bile obavještene da ćemo doći pa su nas čekale. Čim smo došli u školu već su stigla dva borca koji su nam rekli da nas

čekaju i da se desetine partizana nalazi nedaleko u šumi. Kratko smo se odmorili, a zatim krenuli sa grupom partizana u Kozaru.

Produžili smo za Kozaru do partizanskog odreda i njegovog komandanta dr Mladena Stojanovića. Putovali smo nekoliko časova. Put je vodio kroz šumarke i uz brdo. Desno i lijevo bile su reštrkane kuće, a u dolini iza nas gubila se u temi zgrada škole u Lamovitoj. Dalje od škole, u šumarku, čekalo nas je desetak naoružanih ljudi koji su nam se pridružili. To su bili Mladenovi partizani.

I ako je put bio strm i naporan uzor gotovo nismo ni osjećali. U razgovoru sa ovim drugovima vrijeme nam je neprimjetno prolazilo. Negdje oko 23 časa kada smo stigli iza Kozarskih visova primjetili smo u daljini svjetlucanje vatre. Neko od naših saputnike dodade: "Evo naše kuće".

Napokon smo stigli. Štab se nalazio u omanjoj baraci. Tu je bilo ko 30 boraca sa Mladenom. Kada sam ušao odmah sam prepoznao Osmana Karabegovića, komesara odreda. Njega sam poznavao sa univerziteta iz Beograda. Učestvovali smo u demonstracijama. Pored ostalih naročito mi je ostalo u sjećanju manifestacija kada je dolazio Beneš u Jugoslaviju. Kako je Osman visok, a tank, oko njega smo obavili perolu koja je bila velika oko 5-6 metara, a izradjena na platnu, jer policije nije dozvoljavala nikakve manifestacije. Zbog toga smo odlučili da na Osmana obučemo mantil i stavimo perolu pa je tako izgledao vrlo krupan i debao. Sad smo se prepoznali na Kozari. Susretu smo se mnogo obradovali.

U baraci, pored vatre, ležala je grupa ljudi. Na desnoj strani pri ulazu uspravi se puniji čovjek srednjih godina, obučen u građansko odijelo, koji nas dočeka blagim osmjehom? IJa

sem dr Mladen Stojanović" a zatim nas upita da li smo umorni i hoćemo li nešto da pojedemo. Dugo nas je ispitivao ko smo i odakle smo, uvijek sa blagim smješkom, kao da se boja da nas ne uvrijedi. Ostali borci su nas radoznalo posmatrali.

Ja sam donio i paket za Mladene koji mi je predao Muharem Suljenović. U stvari paket je bio iz slastičarne Murselović koji je poslala Hajra. Ona ga je poslala Mladenu. U njemu se nalazila četiri halve. Mladen se obradovao ovome paketu. Otvorio ga je i podijelio na tridesetak dijelova /koliko je se njim partizana/. Neki su bili odsutni pa je Mladen rekao da se njihovi dijelovi ostave i predaju kada se vrate. I tada a i kasnije vidio sam da je Mladen vodio brigu o ljudima. Dijelio je sve sa ljudima.

U štabu sam se zadržao kratko vrijeme. Tada su stvarane prve čete odreda. Inače već su na pojedinim mjestima postojale grupe partizana. U odredu je zakazan sastanak svih rukovodilaca grupa. U stvari, u izgledu je bilo formiranje tri partizanske čete, iako su one skoro već postojale - jedna na Mednjaku, druga u Kozari, na Vitlovskeoj, i treća na Keranu. One su bile formirane dok sam se ja nalazio u štabu, pa je sada zakazan sastanak rukovodilaca. Na sastanku je trebalo da se odluči o formiranju odreda i čvršćem povezivanju četa, stvaranju organizovane jedinice.

Mladen i Osman su se mnom razgovarali o tome da li želim da ostanem u odredu ili da odjem na teren. Izrazio sam želju da idem u neku čet. Ponudili su mi da odjem u 3. keransku čet u kojoj je komandir Ivica Marušić - Retko. Rečeno mi je da su imali izvjesnih teškoća sa Retkom, obzirom da je veoma brz i nije se dovoljno snalazio. Tamo je i Mićo Ćurlan koji je također prek, pa su smatrali da bi ja mogao pomoći da se stanje

normalizuje. Trebalo je da djelujem na ovome području. S druge strane na ovome području bilo je i drugih problema. Ono je bilo udaljeno od Kozare i odsječeno putem Prijedor - Dubice, a teren je ugrožen neprijateljskim postajama. Istina, tamo je veoma uspješno i dobro djelovao Žarko Zgonjanin, komesar i politički radnik poznat među borcima i u narodu. Tu je bio i Dragan Marjin kao i neki drugovi iz Prijedora. Bili su to omladinci, intelektualci: Joco Marjenović, Rajko Radetić, Živko Radić.

Krenuo sam sa drugovima iz karanske čete i došli smo u Strigovu, odnosno u Marine. Jedinica, karanska četa, nalazila se u Pastirevu. Bili smo smješteni u barake, bajte, napravljene od drveta i pokrivene travom svenom bujad, ali ipak smo bili dublje uvučeni u šumu. Ove bajte čim su došle prve jesnje kiše nismo mogli da koristimo, jer su bile vlažne i hladne, pa smo morali da idemo po selima.

Dolaskom u Pastirevo pristupili smo organizovanju prave vojne jedinice. Prišli smo čak i stvaranju uniformi tako da smo bijeli odijela u crno, pa smo po tome mi iz karanske čete prozvani gavrani. Istina, to nije bilo praktično, ali je bilo neophodno. Iza toga stvarali smo i potrebnu vojnu disciplinu. Ova četa brzo je mogla da predje i na vojne ekipe. Imale je oko 80 boraca. U isto vrijeme mnogo nam se javljalo ljudi bez oružja. Pravili smo spisak i obećavali im da ćemo ih pozivati čim budemo dobili oružje. Imali smo, koliko se sjećam, oko 300-400 ljudi na spisku koji su se javili za stupanje u partizane. Bilo je tu dosta mladića i odraslih ljudi koji su odslužili vojsku. Kako smo dolazili do koje puške, pozivali smo prijavljene u četvrtu. Bilo je slučajeve da su se i oni sami snalazili pa čim je neko došao do oružja odmah se javljao u četvrtu. Čak je bilo slu-

čajeve da su motkom ili nečim drugim dočekivali neprijatelje i otimali oružje. Mladić od 18 - 19 godina nožem je dočekao dvojicu neprijateljskih vojnika u selu, od njih uzeo oružje i uniforme i donio. Drugi je kocem dočekao neprijateljskog vojnika udario i onesvijestio ga a zatim mu uzeo oružje i pobjegao.

Četa je vrlo brzo stekla ugled. Ovo i zbog toga što smo vodili računa o redu, onemogućavali smo samovolje, krađe, pljačke i sl.

Prije moga dolaska u četu sa borcima se redilo politički. Bila je formirana partijska organizacija. Zamjenik komesara čete vodio je partijsku organizaciju. Komunisti u organizaciji su se često sastajali. Raspravljali su o disciplini, o vojničkoj pripremi, o međuljudskim odnosima i sl. Svakodnevno smo radili i sa svim borcima vojnički i politički. Obično smo prije podne imali vojničku, a poslije podne političku nastavu. U političkoj nastavi obrađivali smo teme koje smo slušali preko radije. Iz partijske literature smo obrađivali pojedine glave istorije SKF/b/, zatim "Imperijalizam" od Lenjina. Dobijali smo i literaturu iz Vrhovnog štaba i CK KPJ, zatim smo govorili o četnicima i njihovim stavovima.

Ubrzo smo se potpuno vojnički organizovali. Četa je bila na okupu. Imali smo među borcima onih koji su bili podoficiri pa smo organizovali i vojničke kurseve i svakodnevno se vježbalo u rukovanju oružjem. Tako smo već u oktobru mogli da pristupimo izvođenju akcija na neprijateljske postaje.

Prve naše akcije bile su na pruži Prijedor - Bosanski Novi. Zadatak naše 3. karanske čete je bio da kidamo komunikacije na relaciji Prijedor - Bosanski Novi i dalje prema Zagrebu, jer je ovuda odvlačena ljubijska ruda kao i izvlačena hrana sa

područja. To nam je bio jedan od prvih zadataka, a drugi da prekidamo cestovni put Prijedor - Bosanska Dubica, dok nam je treći zadatak bio da čistimo teren od neprijateljskih postaja i jedinica.

Već do tada mnoge neprijateljske postaje su bile uništene osim većih uporišta. /Škola kod Pestireva/. U ovoj školi se nalazila setnija dobro naoružana. Mi smo u to vrijeme imali samo karabine i puškomitraljez na Balju.

Prva organizovana akcija naše čete bio je napad na prugu Bosanski Novi - Volinje. Trebalo je da se akcija izvede prema mostu Volinjskom. Bili smo obaviješteni da ide neprijateljski voz sa hranom i municijom, a pošto nismo imali dovoljno municije, trebalo je da ovom akcijom dodjemo do municije. Izveli smo akciju ali u vozu nismo našli mnogo municije i brzo smo se povukli. /Akcija na željezničku prugu Dobrljin - Volinje kod s. Demiševca koja je izvedena 26.9.1941./.

Druga dobro pripremljena i izvedena akcija je na željezničku stanicu Svodna. To je bilo 8/9. oktobra 1941. Za ovu akciju pripremali smo se duže. Planirali smo je čisto vojnički. Prvo smo prikupili podatke o neprijatelju i o svakoj neprijateljskoj vatrenoj tački i stražarskom mjestu. Imali smo u to vrijeme razvijenu obavještajnu službu. Imali smo organizovane relajne stanice /obavještenja su prenošena na konjima, a na kraćim relacijama pješke/. Tako smo veoma brzo dobijali obavještenja o kretanju neprijatelja. Znali smo kada se postrojave neprijateljske jedinice, kada polazi i pravac njenog kretanja. Isto tako smo bili obavješteni gdje je neprijatelj, u kojim kućama, koliko ima vojnika, njihovo naoružanje, te smo mogli da našu akciju u potpunosti planiramo.

Se našom četom u akciji je učestvovao baljski vod i dijelovi 1. čete sa Mednjaka. Istina baljski vod je bio u sastavu naše 3. čete.

Akcija je brzo i uspješno izvršena. Zarobljeno je dosta oružja, jedan broj neprijateljskih vojnika, dosta municije i, što je naročito bilo značajno, zarobili smo teški mitraljez. Bio je to prvi teški mitraljez koji je došao u ruke kozaračkih partizana. Tada smo smatrali da je to vrlo značajno naoružanje za nas i na njega smo mnogo poлагali. Ovaj teški mitraljez imao je velikog značaja u moralnom pogledu. Jer kada bi se na našoj strani čuo teški mitraljez unosio je u neprijatelja strah, a u naše borce sigurnost. Istina, mi nismo imali dovoljno municije za teški mitraljez jer smo je morali čuvati.

Uspjeli smo ne samo da munjevito izvedemo akciju i iznenadimo neprijatelja, već da ga u potpunosti razbijemo. Uporedo sa tim uspjeli smo da uništimo postrojenja na željezničkoj stanici. Naročito su bile u pitanju skretnice i vodovodna stanica za snabdijevanje vozova. Mi smo među borcima imali dosta rudara iz Lješljana koji su znali da rukuju eksplozivom, a imali smo pripremljenog eksploziva te smo izvršili rušenje i uništavanje vodovodne stanice i drugih objekata. To je za neprijatelja bilo veliko iznenađenje, iako je to bio dinamit koji je korišten u rudniku. To je stvorilo paniku kod neprijatelja.

Uskoro se povukla i neprijateljska jedinica u Prusima. U stvari nema je bilo žao što je otišla, jer smo pripremali napad. Hteli smo da podmetnemo dinamit u školu. Onoga dana kada je trebalo da izvedemo akciju, neprijatelj se povukao.

Poslije uspješno izvedene akcije na Svodnu mi smo se vratili u logor i u Pastirevu, u dolini rijeke, održali narodni

zbor. Bilo je to sutrađan. Čitav kraj došao je na zbor. Bio je to veliki zbor sa dvije partizanske čete, dobro naoružane. Izvršena je vojnička smotra. Na zboru je govorio Osman Kerabegović, a govorio sam i ja kao komesar keranske čete. Imeli smo i zajednički ručak sa narodom. Tu je došla do izraza povezanost partizanskih jedinica i naroda. Mi smo bili ponosni na uspješno izvedenu akciju i na narod koji nas je sa oduševljenjem prihvatio.

Shvatajući važnost sela i nemogućnost našeg održavanja bez naroda počeli smo da radimo na terenu. Prvo smo počeli da formiramo organe vlasti, narodno oslobodilačke odbore. Prethodno smo držali konferencije po selima na kojima smo vršili izbore odbornika. Tako smo formirali narodnooslobodilačke odbore u Marincima, Jutroguštoj, Dragotinji Gornjoj i Donjoj, Pruscima, Čitluku, Strigovi i drugim selima, a stvarali smo narodnooslobodilačke odbore i na teritoriji koju je kontrolisao neprijatelj /Brezičani i kraj pored pruge/. Mi smo od ustaške opštine u Brezičanima tražili da nam čini izvjesne usluge. U Brezičanima je predsjednik opštine bio Mijemac, kulturbundovac, kome smo postavili uslov da nam pošalje pisane mašine, pišćeg pribora, da redovno šalje sledovanje za naša sela, ne za nas, već za narod u selima, da šalje soli, petroleuma i šećera. On je slao šećera, soli i gase za sela koja su pripadala opštini u Brezičanima. Istina, deo sledovanja dolazio je i nama u četu.

Preko narodnooslobodilačkih odbora organizovali smo ishranu čete. To se sprovodilo tako što su odbornici u selima znali kada je red na njihovo selo pa su donosili hranu. Hrana se obično donosila jednom dnevno, a neki put i za dva - tri dana. To je obično bilo u vrijeme kada smo u pokretu pa smo hranu dobijali za nekoliko dana. Bilo je to radi naših pokreta, a i radi

ilegalnosti našeg pokreta, jer ako smo bili u pripremama za akcije onda nam hrana nije dopremena svaki dan niti nam se dolazilo u logor jer bi se na taj način doznalo da smo odsutni.

Trebalo je da se obezbjedimo od neprijateljskoga iznenađenja. Mi smo bili na terenu koji je okružen sa svih strana. Tu je nedaleko Prijedor i Brezičani, željezničke pruge zaposjednute od neprijatelja prema Bosanskom Novom, neprijateljsko uporište na Knežici, onda u Bosanskoj Ljubici i Bosanskoj Kostajnici. Neprijatelju iz ovih uporišta nije trebalo mnogo da stigne do naše čete, da nas iznenadi i napadne.

Mi smo vojničkim stražama obezbjeđivali glavne pravce odakle se mogao očekivati neprijatelj, ali šira obezbjeđenja nismo mogli organizovati, jer nismo imali toliko snage, pa smo to organizovali uz pomoć naroda.

Narodnooslobodilački odbori su organizovali seoske straže i relejne stanice od punktova najbližih neprijatelju do nas. Svako selo je prema neprijatelju uspostavilo obezbjeđenje i u center su stizala obavještanja. Ovo je doprinjelo da ni danju ni noću neprijatelj nije uspijevao da nas iznenadi. Toliko se sjećam u toku te 1941. mi nismo imali slučajeve da nas je neprijatelj uspio iznenaditi.

Sa čobanima smo imali ugovorene znake kako da nas obavještavaju u slučaju neilaska neprijatelja. Oni bi kada je magla čuvali stoku oko šume u kojoj smo se mi nalazili, a ako naidje neprijatelj, zapjevali bi određenu pjesmu. Kada naša straža čuje tu pjesmu značilo je da je neprijatelj blizu.

Narod nije mnogo odlazio u gradova. Obično se odlazilo do Brezičana po so, šećer, petrolej i sl. Mi smo imali straže na padinama brda prema neprijatelju, tako da straže nisu dozvolja-

vale narodu da odlazi, a ako su nekoga puštale onda su to bile određene lica za koje se znalo da neće izdati i da će nam pomoći svojim obavještenjima.

Mi smo redovno održavali konferencije sa narodom na čitavom području. Tu su odlazili četni rukovodioci Žarko Zgonjanić, Drogen Merin, Ivice Marušić - Ratko i drugi. Bilo je slučajeva da smo za jedno veče držali i po nekoliko konferencija u selima. Bili smo takorekuci mobilisali narod u selima. Imali smo i vojnu i političku vlast.

Organi vlasti, narodnooslobodilački odbori, koji su birani na konferencijama u selima bili su vezani za komandu čete. U to vrijeme još nije bila organizovana više vlast na terenu /opštinski i sreski narodnooslobodilački odbori/ što će kasnije uslijediti. Otuda narodnooslobodilački odbori u selima nisu imali vertikalne povezanosti pa su morali da se vezuju za četu. Istina i mi smo bili upućeni na njih i samostalno smo djelovali, a važnije direktive dobijali smo od štaba odreda.

Počeli smo da vršimo sistematske akcije na neprijatelja na željezničkoj pruzi Prijedor - Bosanski Novi. Ova pruga je već u oktobru 1941. bila dobrim dijelom onеспособljena i često napadana od strane naše čete. Uništeno je mnogo mostova, izvršeno više noćnih napada, /čim bi neprijatelj popravio ono što smo uništili, opet smo napadali i onеспособljavali/.

Akcije na željezničkoj pruzi između Prijedora i Bosanskog Novog su često ponavljane. U njima su pored naoružanih boraca iz čete učestvovali i civili. Oni su naročito korišteni kod rušenja bandera, dizanja pruge, uništavanja žičanih veza i sl.

Jedna od poznatih akcija je napad na Gornju Dragotinju. U stvari, nije nam bio sadetak da zauzmemo prugu, već željezničku

stanicu sa bunkerom koji je bio jak. Naša četa bila je poznata po tome što je vodila mnoge akcije, a nije imala veće gubitke. To je dolazilo otuda što smo dugo i dobro pripremali akcije, sves-
trano analizirali neprijatelja i naše mogućnosti.

U akciji na Dragotinjoj hteli smo da zauzmemo zgradu u kojoj je bila nastanjena neprijateljska vojska, koja je čuvala željezničku stanicu. Nema je bilo potrebno oružje i oprema. Zima je pa su nam potrebna čebad, šinjeli i municija, koje nismo imali dovoljno.

Akcija je uglavnom uspjela. Uspjeli smo zarobiti odjeću i obuću i nešto neprijateljskih vojnika kao i municije. Kako je pruga bila važna i za Nijemce zbog odvoza ljubijske rude, Nijemci u Prijedoru su uputili i svoje jedinice. Izgleda da je ovom akcijom rukovodio njemački komandant iz Prijedora sa kojim sam nekoliko noći stanovao u kući Pele Glemočanina. Kada su se neprijateljske snage približile željezničkoj stanici u Dragotinjoj, prema dogovoru naše trupa je označila povlačenje, i postepeno pripusevanje. U ovoj akciji, koliko smo bili obavješteni, poginuo je i njemački komandant iz Prijedora.

Akcija je imala velikog odjeka. I sama pogibija i sahrane njemačkog komandanta i više neprijateljskih vojnika imala je velikog ne samo vojničkog nego i političkog odreza. Bile je to više moralne nego vojničke pobjede.

Zahvaljujući akcijama i pobjedama, na ovome dijelu pruge, mi smo kasnije koncem 1941. i početkom 1942. imali zahtjev od njemačke komande da im dozvolimo izlazak iz Prijedora. Koliko se sjećem posleli su nam pismeni zahtjev i tražili da ih ne napadamo. Dilo je to krajem decembra 1941. godine. Ovaj zahtjev upućen nam je preko Brežićana i mi smo ga primili. Poslije savjetovanja sa štabom odreda i drugim Mladenom odgovorili smo njemačkoj ko-

mandu da im garantujemo živote, ali da nam prethodno polože o-
 ružje i da nam predaju Prijedor. Normalno je da su uslovi za ne-
 prijatelja bili neprihvatljivi, pa su uskoro tražili pojačanja
 njemačkih snaga iz Bosanske Dubice. Bila je to februarska njema-
 čke ofenzive 1942. godine na pravcu Bosanska Dubica - Prijedor.
 Tada je došlo do žestokih borbi između naših i njemačkih snaga
 na putu Bosanska Dubica - Prijedor. U ovim borbama mi smo učes-
 tvovali zajednički sa 2. četom iz Kozare. Mi smo napadali sa
 zapadne strane puta Bosanska Dubica - Prijedor, dok je 2. četa
 tukla neprijatelja sa druge strane. Tu su Nijemci upotrijebili
 skijaške jedinice, jer je bio velik snijeg i jaka zima. Ove je-
 dinice bile su potučene pa Nijemci više na Kozari nisu upotrije-
 bili skijaške jedinice. Tu smo zarobili prve njemačke strojnice
 i izvjestan broj puškomitraljeza - šaraca. U ovim borbama dobili
 smo dosta naoružanja, likvidirano je dosta njemačkih vojnika. Is-
 to tako je u ovim borbama poginulo i više ustaških zlikovaca koji
 su napadali sa njemačkim jedinicama. Peto je tada dosta ustaških
 koljača iz Prijedora i Bosanske Dubice.

Arhiv Bos. krajine B. Luka

ABK 209-008-038